

УДК 801.8+808]:27-36-283

Борисо-глібський сюжет у «Житіях Святих» Дмитра Туптала

Назар ФЕДОРАК

У статті зроблено спробу простежити за письменницькою роботою Дмитра Туптала зі середньовічними текстами про відомих мучеників за віру Бориса та Гліба. На підставі проведеного текстологічного та стилістичного аналізу можна зробити висновок про певну модель обробки відомих сюжетів і їхніх носіїв-текстів у межах жанрового канону житія та стильового канону барокового письменства, які (канони) перетинаються в точці кожного окремого твору у складі «Житій Святих» Дмитра Туптала.

Ключові слова: агіографія, літописне оповідання, літературне джерело, риторика, житійна модель, літературна традиція.

В історії українського мучеництва постаті князів Бориса та Гліба віддавна займають одне з найпочесніших місць. Наприклад, якщо вірити історикові церкви Макарію (Булґакову), то перший храм на честь уже канонізованих мучеників було побудовано у Вишгороді в 1021 році¹, тобто через якихось шість років після загибелі братів. І хоча таке твердження викликало та викликає поважні застереження², проте немає сумніву, що культ Бориса та Гліба в народній свідомості й культурному дискурсі старокиївської доби сформувався протягом одного-двох поколінь їхніх нащадків. Цьому неабияк сприяла й література княжих (а також і пізніших) часів, яка, вочевидь, не пізніше як із 1072 року (відтоді бере початок загальноцерковне вшановування «вишгородських святих»³) витворила цілий ряд пам'яток, присвячених життю князів-мучеників, а головне – їхній невинній загибелі та посмертним чудам, пов'язаним із ними.

Основні пам'ятки, які мають виразне оригінальне обличчя, а не є винятково списками чи редакціями інших, зібрав і прокоментував

1 Макарій (Булґаковъ). Исторія Русской Церкви. – СПб., 1857. – С. 93.

2 Горський В.С. Святі Київської Русі. – К.: Абрис, 1994. – С. 95.

3 Там само. – С. 96.

у праці «Україно-руські пам'ятки XI-XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка та тексти)» професор Сергій Бугославський (1928 рік), а з-поміж них особливо вирізняються три твори: 1) літописна розповідь, уміщена в Іпатіївському списку «Повѣстн времѣнныхъ лѣтъ» (під 1015 літописним роком), і близька до неї новгородська редакція в Новгородському першому літописі під назвою «О үбіеніи Борнса н Глѣба»; 2) анонімне «Сказаніє о страстн н похвала сватыхъ мученниковъ Борнса н Глѣба» («Сказаніє...», або ж «Повідання...»); 3) Несторове «Чтеніє о житіи н о погубленіи блжннѣю ст҃р҃пца Борнса н Глѣба». При цьому літописні фрагменти близько пов'язані як між собою, так і зі «Сказанієм...» (можливо, всі три пам'ятки навіть походять із одного джерела⁴), а «Чтеніє...», імовірно, відштовхуючись від якогось зі згаданих вище творів або від їхньої гіпотетичної спільної основи, дещо видозмінює загальний сюжет, виразно зміщуючи акценти на користь житійного трактування мученицького подвигу князів.

Як пише Д.Чижевський, «двоє оповідань про забиття Бориса та Гліба – оповідання в літописі та так зв. «Сказаніє» – не є «житіями», не належать до цього ґатунку старої літератури, тому Нестір уважав за потрібне обробити цей самий матеріал у «житійному» стилі»⁵. Натомість М.Грушевський не знаходить переконливих доказів того, що Нестор був знайомий саме зі «Сказанієм...» Мовляв, хоча «залежність від спільного джерела подекуди відчувається виразно, але з огляду на всі непевності, зв'язані з «сказанієм», се можна толкувати різно»⁶, – до того ж «літературна фізіономія сих творів в усякім разі дуже відмінна»⁷. На думку М.Грушевського, Нестор поставив перед собою завдання написати перше в українській традиції житіє-«чтеніє» за візантійськими агіографічними зразками, що мало би стати цілком новаторським твором на нашому ґрунті. Загалом, як вважає дослідник, це завдання було виконано успішно, зокрема «постаті... героїв від початку до кінця настільки «постилізовані», що в них не лишилось нічого «туземного», реального, що давало б відчувати в них живих русинів (цим Нестор начебто намагався ввести канонізованих українських князів до сонму не регіональних, а загальноцерковних святих. – Н.Ф.)... Святістю перейняті їх

4 Горський В.С. Цит. праця. – С. 97.

5 Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. – С. 85.

6 Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Т. 2. – К.: Либідь, 1993. – С. 88.

7 Там само.

всі рухи і пози від самого дитинства, старанно витравлене з них все живе і реальне (ще одне свідчення житійної універсалізації зображуваного. – *Н.Ф.*) і підтягнуто під конвенціональні, типові ситуації і акти візантійських житій»⁸.

Однак, як не дивно, історичні висновки з цих правильних щодо літературної сфери спостережень М.Грушевського містять певні неточності. На них чітко вказує, зокрема, В.Горський. Він звертає увагу на те, що грецькі митрополити, котрі очолювали київську церкву, висловлювали великі сумніви щодо святости загиблих братів. І, попри всі Несторові зусилля надати творові про Бориса та Гліба формальних ознак канонічного життя візантійського типу, підвалини сюжету – причини та обставини загибелі князів – були «занадто незвичайними з точки погляду усталеного канону візантійської церкви»⁹, – адже грецька церква взагалі знала дуже мало святих-мирян, а мученицька смерть давньоукраїнських князів до того ж була пов'язана не з переслідуваннями за віру, а з боротьбою за владу¹⁰.

Таким чином, напрошується висновок, що автори житій Бориса та Гліба – від Нестора до Дмитра Туптала – незалежно від того, усвідомлювали вони чи ні цю агіографічну «нетиповість» князів-мучеників, мусили, неминуче звертаючи увагу на історичні та політичні обставини загибелі цих страсотерпців, вирішувати ще одну проблему – вишукувати і формулювати ті елементи поведінки та мотивації вчинків героїв (і наголошувати на цих елементах), які би якнайдалі відбігали від актуальної ситуації князівсько-державного життя конкретного часового періоду (1015 та подальших років) і якнайпромовистіше спрямовували би читача у сферу загальнохристиянського мучеництва та роздумування над долею не так князів, як насамперед невинних і смиренних жертв.

Власне, за висновком С.Бугославського, «робота «Четьїх-Міней» Дмитра Ростовського вивершила редакційну працю минулих віків над «Повіданням» (тобто «Сказаніємъ о страстн... свѣтыхъ мучениковъ Борнса и Глѣба». – *Н.Ф.*). Зокрема, тут «підновлено і мову, і стиль, заведено в «Повідання» ніби цитати, молитви», а «редакцію «Повідання» у Великих Четьїх-Мінеях (митрополита Макарія. – *Н.Ф.*), що правила за джерело до Четьїх Дмитра, поповнено за «Повѣстью времѣнныхъ лѣтъ» як «поповнено ѿ «Сказаніе о чудесахъ». Тому це – «найдокладніша

8 *Грушевський М.* Цит. праця. – Т. 2. – С. 88.

9 *Горський В.С.* Цит. праця. – С. 93.

10 Там само. – С. 94.

з усіх, які є, редакцій «Повідання»¹¹. З цього погляду цікаво простежити за письменницькою, що їй судилося стати певним чином підсумковою, роботою Дмитра Туптала, який, найімовірніше, володів усіма трьома згаданими вище творами-джерелами з життя і смерти Бориса та Гліба (а також щонайменше одним «проложним» текстом¹²), і порівняти його версію «житія» князів-мучеників із творами літописного й агіографічного спрямування XI століття. Позаяк «на сьогоднішній день джерельна база «Житій святих» (Дмитра Туптала. – Н.Ф.) є для дослідників української історіографії та агіографії ледь не суцільною «terra incognita»¹³, можна припустити, що деякі спостереження-зіставлення твору кінця XVII ст. з його попередниками-джерелами будуть здатні принести принагідну користь для опанування цієї «невідомої території».

«Сказаніє в увієнін стѣхъ стрототерпцевъ Російскнѣхъ кнѣзей Борнса и Глѣба, въ стѣомъ Крѣщеніи нареченны Романа и Дѣда, и в пренесеніи честныхъ мощій нхъ, и ѡ чудесахъ ѡ частн» вміщено у третьому томі «Четѣх-Міней» Дмитра Туптала видання 1700 року*. Уже сама назва твору, яку пропонує автор, мовби натякає на синтетичність цього агіографічного тексту. З одного боку, твір уміщено у збірці житій святих, з другого – вказано, що це все-таки «Сказаніє...», тобто не класичне житіє, а з третього – наголошено, що йтиметься і про чудеса (підкреслено – деякі), пов'язані з Борисом і Глібом, тобто значну увагу буде звернено на цей необхідний агіографічний компонент.

Наскільки можна судити з відомих давньоукраїнських протоджерел борисо-глібського сюжету, початок «Сказанія...» про страждання, загибель і чудеса цих мучеників у «Житіях Святих» Дмитра Туптала відносно самостійний. Автор починає розповідь словами 111-го Псалма: «Блѣженъ мѣжъ боѣиса Глѣа» – й адресує їх як похвалу рівноапостольному князеві Володиміру, який, охрестивши Русь, ніби коштовний подарунок цим Господові приніс. Бог же за те «сѣма ѣгѡ на землн сілнѡ сотворн... и Рѣдъ ѣгѡ прѣвыи блѣнлѣ ѣсть» (арк. 449а). Таким чином, читача мовби інформовано в особливий спосіб, що далі йтиметься про представників цього

11 Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI-XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка та тексти). – У Києві: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – С. XXXIII.

12 Жиленко І. Вшанування святих Бориса і Гліба та Києво-Печерська писемна традиція // Лаврський альманах. – №7. – К., 2001 // www.litopys.org.ua/synopsis/borhlib.htm#tuptal.

13 Жиленко І. Цит. праця // www.litopys.org.ua/synopsis/borhlib.htm#tuptal.

* Надалі цитати з твору Дмитра Туптала подаватиму за цим виданням: *Ростовскій Дмитрій. Житія Святихъ*. – К., 1700. – Кн. 3.

«благословенного роду». Дмитро Туптало уникає починати розповідь від сотворення світу, прабатьків людства, народження та земного життя Ісуса і детального опису охрещення Русі, як це бачимо в Несторовому «Чтенії...» (така схема, до речі, притаманна і початку «Повѣстн вѣмѣнныхъ лѣтъ», і – частково – Іларіоновому «Слову о Законѣ и Благодати»), натомість у кількох рядках поєднує ці найважливіші вступні речі про Божу опіку над Руською землею загалом і її хрестителем та його нащадками зокрема. До речі, «Сказання...»-«Повідання...» відразу переходить до огляду Володимирового потомства і до того, хто з його спадкоємців якою землею володів.

Такий огляд, але значно стисліший, аніж у «Сказанні...»-«Повіданні...», наводить у наступній частині свого твору і Дмитро Туптало, проте помітно, що ці історико-політичні подробиці він намагається мовби проминути якнайшвидше. Вони для нього лише пролог до безпосередньої розповіді про мучеників Бориса та Гліба. Тому він концентрується на повідомленні про те, як Володимир послав Бориса на боротьбу з печенігами, а коли той подався виконувати отчий і княжий наказ, його батько несподівано помер. Отримавши звістку про цю сумну подію, Борис побивається, й автор «житія» вкладає в його вуста плач (арк. 449б). Джерело цього фрагмента тексту, найімовірніше, – «Сказання...»-«Повідання...», та в цій пам'ятці Борис уже здогадується, що на його життя зазіхатимуть конкуренти, тоді як у Дмитра Туптала син цілковито зосереджений на оплакуванні батька. Щодо самого плачу, то він у творі кінця XVII ст. лаконічніший, аніж у «Сказанні...»-«Повіданні...» Здається, вперше тут проявляється своєрідний прийом Дмитра Туптала-компілятора, коли він, маючи перед собою зразки середньовічної риторики, яка виразно перегукується з бароковою стилістикою, щоразу намагається максимально стиснути ці фрагменти, залишаючи тільки опорні риторичні образи та фігури. У цьому конкретному випадку отець – це «свѣтъ дѣю моею, сѣдніе ѡ зѣрдѣ лицѣ моего» (арк. 449б). Можливо, автор проявляє тут власне розуміння того, як мають висловлюватись особи княжого роду, й, усуваючи розлогі словесні періоди, водночас завдяки цьому витворюючи своєрідні вербальні «прогалини», поглиблює драматизм ситуації, акцентує на «невимовному» у психологічній площині. Зрозуміло, що, дотримуючись насамперед житійної, а отже, узагальнено-універсалістської моделі побудови тексту, Дмитро Туптало не зупиняється на подробицях життя Бориса, хоча вони були йому, напевно, добре відомі навіть із Несторового «Чтенія...», де, зокрема, згадано про Борисове

одруження, про його від'їзд на князювання в уділ, який призначив йому батько, відтак уміщено коротку похвалу смиренному молодому князеві й уперше згадано про Святополка, якого надалі в усіх творах борисоглібського сюжету незмінно «величатимуть» «окаянним». Лише після викладу всього цього історичного матеріялу, який мовби «не вмістився» в літопис, Нестор повідомляє про похід Бориса на печенігів і Володимирову смерть. І якщо у творі Дмитра Туптала знайомство з Глібом попереду, то у «Чтенії...» ще до того, як Борис вирушає назад до Києва, автор перериває розповідь, наводючи слова Глібової молитви (на престолі в Києві на той час уже сидить Святополк), а відтак повідомляє, як Гліб утікає на «кораблику»¹⁴.

Далі «Сказання...»-«Повідання...», «Чтеніє...» і Тупталів твір дещо розходяться в інформаціях про поведінку Бориса та про ті чинники, які її визначають. Очевидно, спираючись насамперед на «Сказання...»-«Повідання...», Дмитро Туптало пише, що Борис зібрався повертатися до Києва, щоб оплакати померлого батька та зустрітися зі Святополком (арк. 450а). Натомість «Чтеніє...», дедалі демонізуючи Святополка, переконує, що той послав вістку Борисові з повідомленням, що батько занедужав, і лише в дорозі до Києва довірливий молодий князь дізнався, що ж трапилося насправді. Усі три твори супроводжують підступну поведінку та криваві задуми Святополка згадками про Каїна й Авеля, причому у «Чтенії...» Борис навіть бачить сон про цих «прабатьків» братовбивчого сюжету¹⁵. Загалом, у Несторовому творі події розгортаються за принципом маятника: сон про Каїна й Авеля – проте Борис не вірить, що це видіння було віщим, і, «радіючи», вирушає на зустріч із братом Святополком – нарешті, пересвідчившись у справжніх намірах Святополка, Борис кориться старшому братові, а водночас і власній долі та навіть розпускає 50-тисячне, за Нестором, військо, щоби «не множилося братовбивство»¹⁶. У творі Дмитра Туптала натомість менше активних дій і рішень Бориса, а більше приречености, смутку та якоїсь мовби нарочито перебільшеної – абсолютної – покори. Молитва Бориса (з використанням фраз із 3-го Псалма) (арк. 450а), його звернення до Ісуса (наявне, до речі, й у літописному оповіданні «Покѣстн времѣнныѣхъ лѣтъ»¹⁷) (арк. 450а-450б), відтак убивство (втім, щодо цього епізоду немає принципівих

14 Жиленко І. Цит. праця // www.litopys.org.ua/synopsis/texts.htm#text1.

15 Бугославський С. Цит. праця. – С. 188.

16 Жиленко І. Цит. праця // www.litopys.org.ua/synopsis/texts.htm#text1.

17 Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 77.

розбіжностей між творами борисо-глібської традиції, крім хіба що місця цього кривавого злочину: зокрема, у Дмитра Туптала це – ріка Альта), добиття і поховання князя (арк. 450б) – усе це неначе етапи особистої Хресної дороги блаженного князя-мученика. І літопис¹⁸, і «Сказання...»-«Повідання...»¹⁹ (за різними редакціями), і «Чтеніє...»²⁰, і, звичайно ж, «житіє» авторства Дмитра Туптала згадують про вірного Борисового слугу Георгія, який до останнього прагнув захистити князя, навіть, судячи з текстів, усупереч волі Бориса. Цей яскравий і драматичний епізод виявився продуктивним і важливим для борисо-глібських пам'яток різних жанрів. Але тільки Дмитро Туптало додав, що згаданий Георгій був рідним братом іншого відомого персонажа давньоукраїнської літератури – Мойсея Угриня з Києво-Печерського патерика (арк. 450б). Маленька деталь у творі барокового автора, яка засвідчує, що навіть при описі однієї з найтрагічніших подій реальної давньоукраїнської історії Дмитро Туптало залишався «невиправним» книжником, котрий не втрачав і найменшої нагоди, щоби нагадати вже не так про історичну, як про літературну традицію, а може, і натякнути на ще одне – якщо не сюжетне (для конкретного твору про Бориса та Гліба), то жанрове – джерело своїх писань – Києво-Печерський патерик.

Один із найбільш психологічно напружених моментів борисо-глібського сюжету – перехід од загибелі старшого брата до полювання на молодшого. Фатальна неминучість, нависла над Глібом, яка, без сумніву, була (і є) заздалегідь відома читачам будь-якого з творів цієї традиції, висувала до авторів-інтерпретаторів особливі вимоги. Наприклад, «Сказання...»-«Повідання...» (т. зв. Сильвестрівська та Мінейна редакції), як також і літописне оповідання «Повѣстн кремѣнныхъ лѣтъ», уміщує як перехідний від однієї смерті до іншої фрагмент цікаве повчальне міркування про бісів і лихих людей, із яких гірші – останні: «Бѣсн во ѹлка боѡтсѡ. а зълъ ѹлѡкъ нн бѡ сѡ бонтъ нн ѹлка сѡ стыднтъ. бѣсн крѣта боѡтсѡ гнѡ. а ѹлѡкъ золъ нн крѣта сѡ бонтъ»²¹ Услід за цим наведено уявний внутрішній монолог Святополка – такого собі «еталона» з-поміж «лихих людей», про котрих ішлося вище, – відтак плач Гліба за Володимиром, наголошено на його довірі та радості, коли він побачив власних убивць (пор., як у «Чтенії...» Борис радісно йшов назустріч

18 Літопис Руський. – Цит. видання. – С. 77-78.

19 *Бугославський С.* Цит. праця. – С. 27, 63, 125, 145 та ін.

20 Там само. – С. 190.

21 Там само. – С. 81; Літопис Руський. – Цит. видання. – С. 78.

братові Святополкові – див. вище), а вже аж потому цитовано Глібову передсмертну молитву.

Усього цього, крім молитви (хоч і з іншими акцентами, про що – далі), немає у творі Дмитра Туптала. Натомість він – досить несподівано, на перший погляд, – повертається до історично-династичної лінії сюжету, пояснюючи Святополкову встеклість на Бориса та Гліба тим, що вони походили від матері-болгарки (арк. 450б), тоді як його матір'ю (про це відомо, зокрема, з того ж таки «Сказання...»-«Повідання...», яке подає цю інформацію на самому початку²²) була колишня черниця-грекиня, а «розстриг її брат Володимира Ярополк через красу її, і зачав від неї цього Святополка. Володимир же, поганин іще, убив Ярополка, поймав жону його, що була вже не порожня, а від неї народився окаянный Святополк»²³. Власне, цих подробиць Святополкового походження (мовби одночасно від батька та від дядька) у Дмитра Туптала немає. Можливо, він не бажав зводити злочинну поведінку Святополка лише чи насамперед до обставин його народження – надто вже нетипова, а отже, не дуже відповідна для жанру життя вимальовувалася би ситуація, яка, до того ж, загрожувала би переобтяжити твір зайвим історичним матеріалом. Що ж до пасажу про бісів і «лихих людей», то, попри його ефектність, у святого Дмитрія могли бути сумніви щодо теологічної обґрунтованості висновку про людську істоту, «нечистішу» за самого нечистого...

На відміну від версії «Сказання...»-«Повідання...», Дмитро Туптало якнайдовше залишає «свого» Гліба в цілковитому невіданні про те, що помер його батько. Так довкола героя, заглибленого в думки про вічне, мовби зумисно витворюється своєрідний інформаційний вакуум: усе тлінне, минуле, все, що належить до світу земного та грішного – навіть найтрагічніші події, пов'язані з найближчими Глібовими родичами, – не сміє турбувати високого лету його душі, зверненої до вищих сфер. Чи не першим знаком нещастя, які вже трапились і які невідворотно насуваються на нього самого, є для Гліба епізод, коли оступився його кінь, а сам Гліб, поранивши ногу, змушений був продовжити свій шлях водою (арк. 451а). Тут не місце з'ясувати походження та значення цих архаїчних прикмет (згадаю лише про смерть «Віщого» Олега та «човнову» помсту Ольги деревлянам), не зупиняється на них, і це зрозуміло, й автор борисо-глібського твору XVII століття. Та ледве чи випадково звістки про смерть

22 Бугославський С. Цит. праця. – С. 73 та ін.

23 Цит. за: Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століть. – Кн. 1. – К.: Аконіт, 2002. – С. 231.

батька і загибель брата приходять до Гліба саме після цих замаскованих знамень.

Літературною знахідкою Дмитра Туптала треба вважати кульмінаційний епізод Глібової сюжетної лінії: в той момент, коли з'являються його вбивці, юний князь саме відмовляє молитву (арк. 451а). Зберігаючи текст цієї молитви (а власне, фрагмент 34-го Псалма) практично в тому самому вигляді, як він присутній у «Чтенії...» (у «Сказанні...»-«Повіданні...») Гліб просить не заступництва в Господа, як у двох щойно згаданих текстах, а пощади в убивць), бароковий автор мовби відтінює вже канонічним епізодом борисо-глібського сюжету власну попередню белетристичну знахідку. Останні епізоди Глібового життя, за Дмитром Тупталом, – це безжальний ніж у гортані юного князя та своєрідний відхідний спів для мученика (а також і для його старшого брата Бориса) у вигляді проникливого авторського слова, не так пророцтва, як радше навіть ствердження: «н̄ предста́ Глѣбъ стѣи́и Хр̄сту́ Бг̄҃у въ Нѣно́мъ Цр̄твѣи́и вкупѣ́ съ Бра́томъ свои́мъ Бори́сомъ» (арк. 451а). У «житії» барокового автора не знайшлося місця для другої – таки зовсім передсмертної – молитви Гліба, як це бачимо, наприклад, у «Сказанні...»-«Повіданні...», не цікавить Дмитра Туптала і подробиця (з того ж таки твору) про те, як повернулися Глібові вбивці до Святополка. Натомість він одразу ж переходить до опису першого чуда – несподіваного віднайдення (бо «нк̄тѡ́же ѿ Смоланъ вѣдаше ѡ́ тѣлесѣ́ оубі́еннагѡ Кї́зда Глѣ́ба гдѣ́ єсть» (арк. 451б) тіла закатованого князя. Святе тіло мученика, яке не зачепили ні звірі, ні жодна птиця, виявилось – переказує Дмитро Туптало відповідне місце з Несторового «Чтенія...» – «лежашо цѣ́ло» (арк. 451б). Загалом, як зазначає І.Жиленко, хоч «оповідь про посмертні чудеса св. Гліба описана у тексті св. Димитрія в основному відповідно до «Сказання» \ Успенский сборник XII-XIII вв. – М., 1977. – С. 52-54», – однак щодо опису безпосередніх обставин віднайдення мощей святого, то, згідно з посиланням на берегах оригіналу, його взято з Пролога за датою 24 липня²⁴. Самого ж Гліба було вбито 5 вересня (за старим стилем) – у день пам'яті Святого пророка Захарії, якого, згідно з житієм із I тому «Четьх-Міней» Дмитра Туптала, «за повелінням Іродовим, убили... поміж церквою та олтарем»²⁵. Цікаво, чи не тому Святий Дмитрій дозволяє собі тонку аналогію-антитезу, зазначаючи, що вбивці кинули Глібове

²⁴ Жиленко І. Цит. праця // www.litopys.org.ua/synopsis/texts.htm.

²⁵ Туптало Дмитро. Житіє Святих (Четьї Міней). – Кн. I: Вересень / Пер. з ц.-сл. В.Шевчук. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 116.

тіло «на пѣстѣ мѣстѣ... мѣжду двѣма колодами» (арк. 451б)? Це може бути ще одним – філігранним – підкресленням скромності князя, його приниження не лише під час самого акту вбивства, але й одразу по смерті, адже «порожнє місце» між двома колодами – це щось зовсім протилежне до простору між церквою та вівтарем. А свідченням того, що це місце не можна вважати випадковим чи механічно перенесеним до барокового тексту з якогось попереднього джерела, може бути те, що воно є компіляцією двох подробиць: згадку про «пустку» – «в пѣстынн» – взято з «Чтенія...»²⁶, а вказівку «мѣжу двѣма колодами» – зі «Сказання...»-«Повідання...»²⁷

Після такого символічного приниження тлінної людської субстанції і з'являється в тексті Дмитра Туптала епізод чудесного віднайдення Глібового тіла, який дає початок другій композиційній частині барокового «Сказанія» – «...w пренесеніи честныхъ мощіи нхъ ѿ ѿ чюдесахъ» – частині невпинного звеличення мучеників-князів Бориса та Гліба вже як святих, тобто прославлення божественної сутності людини.

Ця друга частина, як і перша, починається зі стислої, але яскравої характеристики історичних обставин того часу. Загибель двох молодих праведників княжого роду немовби розв'язує руки Святополкові, й він убиває ще одного брата – Святослава. Здається, світ, зображуваний у творі, стрімко котиться у прірву зла, ненависти і братовбивства. Порятунком, окрім тодішнього новгородського, а невдовзі й київського князя Ярослава, який бореться з «окаяним» убивцею фізичними засобами, стають і чудеса та заступництво невинно убієнних Бориса та Гліба – могутня метафізична сила на сторожі святости Руської землі. Дмитро Туптало, коротко переказавши літописну інформацію про війну Ярослава та Святополка (арк. 451б-452а) (пор.: «Оповідь св. Димитрія про війну Ярослава зі Святополком, хоч і наведена тут дуже коротко, все ж явно походить із літописної інформації, а не зі «Сказання», де про допомогу поляків не згадано»²⁸), особливо зупиняється на епізоді, коли два війська зійшлися на ріці Альті, тобто на тому місці, де, за версією самого Дмитра Туптала, було, за Святополковим наказом, убито Бориса. Тоді, згідно з текстом кінця XVII ст., Ярослав звернувся до Бога зі словами, які перегукуються з біблійними (Буття. 4. 10), додавши: «млію тѣ Всемогій Творче... ѿмстїи кровъ прѣвнѣ снхъ ѿкоже мстїлз єси кровъ Авела на

26 Бугославський С. Цит. праця. – С. 194.

27 Там само. – С. 131.

28 Жиленко І. Цит. праця // www.litopys.org.ua/synopsis/texts.htm#text2.

КѦННѢ» (арк. 452а). А закінчив молитву безпосереднім проханням до вбитих братів: «БрѦТІѦ МОѦ СѢѦѦ Борісе Ѣ ГлѢбе, помозѢта нн на оуѢвінцѣ сегѦ гѦрдаго» (арк. 452а). Загалом, практично ці самі слова ми зустрічаємо й у «Сказанні...»-«Повіданні...»²⁹, проте, як уже мовилося, Дмитро Туптало довершує напруженість і символічність ситуації, накладаючи два топоси: загибелі Бориса та молитви Ярослава.

Протистояння князів завершилося – вочевидь, не без допомоги святих Бориса та Гліба – втечею, а відтак і смертю Сятополка. «Сказання...»-«Повідання...» (Синодальна та споріднені з нею редакції) переконує, що втік він до печенігів³⁰, а «ПовѢстѣ времѢнныхъ лѢтъ» – що у бік Польщі³¹. Дмитро Туптало схиляється до літописного варіанту (арк. 452а), хоча, наприклад, Н.Ільїн свого часу зазначав: у «ПовѢстн времѢнныхъ лѢтъ» маємо не географічну вказівку напрямку втечі Святополка, а використання польського народного прислів'я: «Między Chechy i Lechy» – тобто бознакуди³².

Святополкова смерть стає актом звершення справедливості, а Ярослав, який подолав зрадника та братовбивцю, доводить своє право обійняти найвищу світську владу турботою про мощі Бориса та Гліба – мучеників, котрі допомогли йому здолати відступника. Саме після Ярославового веління відшукати Глібове тіло Бог чинить описане раніше чудо та «об'являє» нетлінні мощі вбитого князя поблизу Смоленська. З цього місця Гліб здійснює чергову мандрівку кораблем, як і перед самою смертю – лише тепер у напрямку вічного життя й вічної слави. Беручи при описі перенесення Глібових мощей зі Смоленська до Києва, а далі до Вишгорода (там уже від певного часу було поховано Бориса) за основу текст «Сказання...»-«Повідання...», Дмитро Туптало додає від себе деякі типові для творів агіографічного спрямування риторичні та описові місця. Зокрема, зазначивши, що в Києві Ярослав особисто (і, звичайно ж, із найвищими церковними чинами та безліччю простого люду) зустрів судно з мощами Гліба, бароковий автор подає наочну картину святости (цього фрагмента немає принаймні ні у «Сказанні...»-«Повіданні...», ні у «Чтенії...»), яку могли бачити всі присутні: «Ѣ ВНДѦХѢ ВСѢ ТѢЛО ТО

29 *Бугославський С.* Цит. праця. – С. 89, 131 та ін. (кілька варіантів у різних редакціях).

30 Там само. – С. 33.

31 Літопис Руський. – Цит. видання. – С. 82.

32 *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. (Опыт анализа). – М., 1957. – С. 156, 157.

ѹтное Страдалѹческое цѣло крѣмѣ всакагѡ нѣстлѣнїа, толнїкї вре́менемъ невреднѣвшееа, ни почернѣвшее, но бѣло ѡкн жнвѡгѡ члѣва, н бл҃гоуханїе нспѹщѡщѡ» (арк. 451б)³³. Після цього тіло Гліба знаходить спочинок у кам'яній раці поруч із мощами Бориса.

З цього місця «возз'єднання» братів-мучеників починається основна – «чудесна» – частина твору Дмитра Туптала. Вочевидь, тут автор «Сказанїа в ѹбіенїи стѹхъ стрототерпцевъ Росїйскнѹхъ кнїзеи Борнса н Глѣба, вѣ стѣмъ Крѣшенїи нареченнѹ Романа н Дѣда, н в пренесенїи ѹестнѹхъ мошїи нхъ, н ѡ ѹѹдесахъ ѡ ѹаствн» не мав ані особливої літературної потреби, ні підстав далеко відбігати від тексту другої – теж «чудесної» – частини Несторового «Чтенїа о жнтїи н о погѹбленїи бл҃жноѹю стрѣпца Борнса н Глѣба». Принаймні подальший виклад у Дмитра Туптала можна вважати своєрідним конспектом «Чтенїя...», за небагатьма, щоправда, винятками, серед яких над фрагментами автора барокового твору чисельно переважають вставки з анонімного «Сказанїа о страстїи н похвала свѣтѹхъ мѹченнковъ Борнса н Глѣба».

Якщо не враховувати деяких розбіжностей історично-фактографічного характеру³⁴, то можна ствердити, що надалі у своєму творі Дмитро Туптало переймався радше нагромадженням «чудесного» матеріялу, частину якого досить яскраво було описано вже в Нестора та – меншою мірою – у «Сказаннї...»-«Повіданнї...», а частину взято з пізніших джерел, бо йдеться там про чудеса, пов'язані з мощами Бориса та Гліба, але які відбулися вже після написання і «Чтенїя...», і «Сказання...»-«Повідання...» На джерела цих чудес – прозріння осліплених князів Мстислава та Ярополка Ростиславичів (арк. 457б-458а); одужання старця Мартина (арк. 458а-458б); двох видїнь: воєводи князя Олександра Невського (арк. 458б-459а) та воїна з дружини

33 Пор. не з бароковим, але таки середньовічним текстом – Галицько-Волинським літописом, де описано тіло померлого волинського князя Володимира Васильковича: «цѣло н бѣло. н бл҃гоуханїе ѡ грѣба бѣ, н вѣна пѣвна драмѣ многѡцѣннѹ» (Полное собрание Русскихъ лѣтописей. – Т. II. Ипатьевская лѣтопись (изд. второе). – СПб., 1908. – С. 927.

34 Наприклад, у «Чтенїя...» другим перепохованням мощей Бориса та Гліба разом із князем Ярославом керує «архієпископ Іоан» (див.: *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI-XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка та тексти). – У Київї: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – С. 198), а у Дмитра Туптала – митрополит Іларїон; зцілення одного з персонажів – «Мирона-городника», – за Нестором, відбулося в часи князювання Ізяслава, а за Тупталом, – того-таки Ярослава Мудрого, ще перед будівництвом церкви на місці згорїлої; схожою є і перестановка в часі чудес зі сліпим і кривим тощо. Але все це радше різні «редакції» одного і того самого «списку», які нічого не додають і не віднімають у сприйнятті (в тому числі й художньому) «чудесної» частини житійного сюжету.

московського князя Дмитрія (арк. 459а) – досить детально вказують у своїх спеціальних дослідженнях на цю тему С.Бугославський³⁵ та І.Жиленко³⁶. Єдине, за чим доводиться шкодувати, оглядаючи самостійний текст Дмитра Туптала у другій частині його твору, це за тим, що немає тут розлогого (бодай настільки ж, як у Несторовому «Чтенії...»³⁷) повчального звернення до читачів.

З іншого боку, слід, звичайно ж, пам'ятати, що «Сказаніє в убієніи стыхъ стротерпцевъ Російскнхъ кнзеи Борнса и Гльба, въ стбмъ Крщеніи нареченны Романа и Дѣда, и в пренесеніи честныхъ мощій нхъ, и ѡ чудесахъ ѡ частн» Дмитра Туптала, яке ми коротко розглянули як окремих агіографічний твір, насправді є лише маленькою цеглинкою грандіозної будівлі його «Житій Святих». Безперечно, що для принципового з'ясування методів творчої роботи Дмитра Туптала з текстами-джерелами княжої доби треба детально проаналізувати джерельну базу всіх творів, присвячених діячам тієї епохи (насамперед житія святих Ольги та Володимира, Антонія і Теодосія Печерських, перших авторів Києво-Печерського патерика Симона та Полікарпа і багатьох інших). Ця велика праця ще чекає своїх виконавців, і лише після цього можна буде не «навпомацки», а спираючись на конкретний історико-літературний матеріал, вести мову про принципи прочитання, комбінування та використання житійних текстів у «Четых-Мінеях» Дмитра Туптала й оцінювати його тонку письменницьку, а подекуди і «реставраторську» діяльність.

35 Бугославський С. Цит. праця. – С. XXXII-XXXIII.

36 Жиленко І. Цит. праця // www.litopys.org.ua/synopsis/borhlib.htm.

37 Бугославський С. Цит. праця. – С. 205-206.

Boris-Hlib theme in «The Lives of the Saints» by Dmytro Tuptalo

Nazar FEDORAK

The attempt was done to follow the writer's work of Dmytro Tuptalo with medieval texts about famous martyrs for faith – Boris and Hlib. On the base of the done textological and stylistic analyses the conclusion may be done about some particular model of working out of known topic and their carriers-texts within the genre canon of life and style canon of baroque writing. The canons cross in the point of every separate work in the composition of Dmytro Tuptalo's «Lives of the Saints».

Key words: hagiography, chronicle story, literature source, rhetoric, model of life, literature tradition.
